

„NEMZETI FILOZÓFIA”: SAJÁT VAGY IDEGEN?**Erdélyi János és a „magyar filozófia” gondolata**

„Hazánk’ földje dél és éjszak között a középvonalon terül el, s nemzetünk’ szellemében az érzékiség és ész között ritka egyensúly található, mellynél fogva félszeg empiricai vagy rationalistcai kicsapongásokra nem lehet hajlandó. Ez biztat.”¹

(Szontagh Gusztáv)

„Én soha nem bírom megfogni, mikép tudott egy német bölcse, Hegel, ily magyarosan, vagy az őse magyar már ezelőtt századokkal oly hegel módra gondolkodni [...] A nép elméje itt is oly bölcsestestnek mutatkozik, mint ugyanakkor az én kezem alatt egyszer már költői tökélyben világított fel. Az érthetetlennek mondott idegen bölcsestest, meg az együgyűnek vélt magyar nép gondolkodása út együvé.”²

(Erdélyi János)

Az idézett gondolatmenetek figyelemre méltóan egybecsengenek: mindkettő közvetlen kapcsolatot tételez a magyar nemzetkarakter és a magyar gondolkodás között. Az előbbi a „nemzet szellemé”-ből valamiféle kiegyensúlyozott nemzeti gondolkodásra következtet, az utóbbi a „magyar nép gondolkodását” a hegel filozófiával látja rokon jellegűnek. Átfogóbban: mindkét gondolatmenet közvetlen kapcsolatba állítja egymással a nemzetet és a filozófiát. Mindkettő meghatározott nemzetkarakter és nemzeti gondolkodásmód előföltevéseiből indul ki, és bizonyos ezekkel adekvát, „nemzeti filozófia” tételezéséhez jut el.

A jelenség bizvást meglepőnek minősíthető: a két szöveg ugyanis két olyan szerzőtől származik, akik a 19. század közepének jelentős – éppen a „nemzeti filozófia” lehetőségéről vagy lehetetlenségéről folyó – vitájában egymással ellentétes pozíciót foglalnak el. A vitában, ismeretesen, az egyik oldalon a sajátképpen nemzeti bölcsélet elkötelezettjei, az „egyezményes bölcséleti iskola” képviselői, Hetényi János és Szontagh Gusztáv állnak, a másikon a hegelianus Erdélyi János foglal helyet. A meggyökeresedett értelmezési hagyomány szerint Erdélyi legjelentősebb bölcséleti teljesítménye éppen az egyezményesek „nemzeti filozófiai” koncepciójának megsemmisítésében áll: míg Hetényi és Szontagh – szakmai színvonalát tekintve egyébként is ingatag talajra épített – bölcsellete a magyar nemzetkarakternek megfelelő, sajátosan magyar „nemzeti filozófia” elképzelése

¹ SZONTAGH Gusztáv, *Propylaeumok a’ magyar philosophiához*, Buda, a’ Magyar Kir. Egyetem betűivel, 1839, 281.

² ERDÉLYI János, *A hazai bölcsészet jelene* = E. J., *Filozófiai és esztétikai írások*, kiad. T. ERDÉLYI Ilona, jegyz. T. ERDÉLYI Ilona, HORKAY László, Bp., Akadémiai, 1981 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 10), 42.

mellett érvel, addig Erdélyi – a kor színvonalán álló hegelianizmust képviselve – teoretikusan ellehetetleníti az önálló magyar nemzeti filozófia dilettáns koncepcióját.³

Tanulmányunk a vitának ettől a meggyökeresedett értelmezési hagyománytól eltérő beállításával kísérletezik. Amellett próbál érvelni, hogy Erdélyi – miközben valóban éles és éles elméjű bírálóat fogalmaz meg a „nemzeti filozófia” gondolatával szemben – bizonyos értelemben maga is a „nemzeti filozófia” hagyományának elkötelezettje marad: filozófiafogalma ugyanis közvetlen kapcsolatot tételez nemzet és filozófia – nemzetkarakter-nemzeti gondolkodás és bizonyos (tudniillik a hegeli) filozófia – között.⁴

Tanulmányunk érvelése három gondolatmenetre oszlik. Előbb röviden összefoglaljuk az „egyezményes iskola” bölcséletének jellemzőit, azután vázlatosan rekapituláljuk Erdélyi egyezményes-bírálatának argumentumait, végül Erdélyi saját – az egyezményesek elzárkózó jellegű és kizárólagosságigényt támasztó „nemzeti filozófiájával” szemben az

³ A beállítás végigível az Erdélyi-értelmezés hagyományának egészén: egymástól egyébként figyelemre méltóan különböző földolgozásokat egyaránt jellemez. Néhány példa: BARTÓK György, *Erdélyi János gondolkozása*, Erdélyi Múzeum, 1915, 8–11; *Ua.* = B. Gy., *Szellem és rendszer: Válogatott írások*, Bp., Ister, 2001 (Magyar Minerva), 195–200; KORNIS Gyula, *A magyar filozófia fejlődése és az Akadémia* = K. Gy., *Magyar filozófusok*, Bp., Franklin-Társulat, 1930, 32–37; SCHÖNER Magda, *Erdélyi János élete és művei*, Bp., M. Kir. József-Műegyetem Mech. Techn. Intézet nyomdája, 1931, 90–92; PUKÁNSZKY Béla, *Hegel és magyar közönsége*, Bp., Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., 1932 (Minerva Könyvtár, 38), 16–17; HARASZTY Gyula, *Erdélyi János irodalomszemlélete*, Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1940 (Irodalomtörténeti Füzetek, 66), 44–45; SÖTÉR István, *Nemzet és haladás: Irodalmunk Világos után*, Bp., Akadémiai, 1963 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 12), 17–18; HORKAY László, *A magyar nyelvű filozófia története a XVII. század közepétől a XIX. század végéig: Bevezetés a magyar filozófiai gondolkodás történetébe*, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinatának Tanulmányi Osztálya, 1977 (Theológiai Tanulmányok: Új folyam, 7), 113–121; T. ERDÉLYI Ilona, *Erdélyi János*, Bp., Akadémiai, 1981 (A Múlt Magyar Tudósai), 143–152; Larry STEINDLER, *Ungarische Philosophie im Spiegel ihrer Geschichtsschreibung*, Freiburg/München, Karl Alber, 1988, 135–138; Tibor HANAK, *Geschichte der Philosophie in Ungarn: Ein Grundriss*, München, Dr. Rudolf Trofenik, 1990 (Studia Hungarica: Schriften des Ungarischen Instituts München), 83–86; MÉSZÁROS András, *Szemponok Erdélyi János filozófusi jelentőségének megítéléséhez*, ItK, 1991, 185–186. Korábbi kísérletemben egyébként magam is ezt a beállítást követtem. Lásd PERECZ László, *Különbözni, egyezni: Erdélyi János élete és halála = Diotima: Heller Ágnes hetvenedik születésnapjára*, szerk. KARDOS András, RADNÓTI Sándor, VAJDA Mihály, Bp., Osiris–Gond, 1999, 416–417.

⁴ Tanulmányom megszületése sokat köszönhet MESTER Béla friss Szontagh-értelmezésének: *Szontagh Gusztáv és a magyar filozófia fogalmi = Közelítések a magyar filozófia történetéhez: Magyarország és a modernitás*, szerk. MESTER Béla, PERECZ László, Bp., Áron, 2004 (Recepció és Kreativitás), 19–39. Mesterhez hasonlóan magam is meg vagyok győződve róla, hogy az egyezményesek teljesítménye újraértelmezésre szorul. Mestertől eltérően azonban nem gondolom, hogy az egyezményesek meghatározó alakja, Szontagh Gusztáv a „nemzeti filozófia” fogalmán pusztán intézményes értelemben vett, más kultúrszféráktól elkülönülő filozófiát értett, s nem pedig valamiféle szubsztantív értelemben fölfogott, sajátosan „magyar bölcséletet”. A korszak „nemzeti filozófia”-fogalmában egymástól elválaszthatatlanul összefonódik az intézményes és a szubsztantív értelmezés: megfogalmazói egyszerre követelik, hogy a filozófia váljék a nemzeti kultúra autonóm területévé, illetve hogy tartalmilag nyerjen sajátosan nemzeti jelleget. Tanulmányom abból a meggyőződésből született, hogy az említett vita egymással ellentétes oldalon álló szereplői egyként a „nemzeti filozófiának” ezzel a kettős fogalmával dolgoznak. Egyszerűen szólva tehát, Mesterrel ellentétben úgy látom: nem hogy Szontagh érintetlen maradna a „nemzeti filozófia” efféle szubsztantív koncepciójától, hanem még Erdélyi sem marad érintetlen tőle.

Az egyezményesek

Az „egyezményes iskola” az 1830-as évek végétől az 1850-es évek derekáig terjedő időszak hazai filozófiájának hegemon helyzetet élvező csoportosulása. Meghatározó egyéniségei, a gyakorló lelkész Hetényi János és a nyugalmazott katonatiszt Szontagh Gusztáv a magyar tudományosság preszcientikus korszakának jellegzetes, számos területre kalandozó alakjai: az előbbi egyaránt próbálkozik szépirodalmi, közgazdasági, történeti és vallástörténeti munkákkal, az utóbbi mezőgazdasági értekezéseket tesz közzé és egyike az első hazai szépirodalmi kritikusoknak. Csoportosulásuk valójában nem képez szigorú értelemben vett „iskolát”: nem alkot tehát teljesen azonos hagyományokra támaszkodó, hasonló problémákat vizsgáló és koherens fogalomrendszert alkalmazó, mesterek és tanítványok között átívelő kontinuitást teremtő filozófiai irányzatot.⁵ Az iskola többi tagját – a Szontagh kései művében főlemlített⁶ Köteles Sámuel, Imre Jánost, Purgstaller Józsefet meg a *Poetai Harmonicát* író Berzsenyi Dánielt – valójában csak a historizáló tradícióteremtés sorolja az irányzatba, a két főszereplő pedig maga sem vall minden tekintetben egymással azonos nézeteket. A csoportosulást így voltaképpen nem szabad többnek értékelnünk, mint a nemzeti és filozófiai elmaradottság kihívására adott válaszkísérlet megfogalmazójának. Kidolgozóinak kiindulópontja az elmaradottság tudata – a hazai polgári nemzetfejlődés megkésettiségének, a szerves filozófiai kultúra hiányának érzete –, amelyre valamiféle sajátos, par excellence „nemzeti filozófia” válaszával igyekeznek felelni.

Az irányzat létrejötté kettős értelemben is az elmaradottság-tudat terméke. Egyrészt, konkrétan, az első egyezményes mű, Hetényi Jánosnak a magyar filozófia „történetírásának alaprajzát” nyújtó munkája⁷ a hazai filozófiai hátramaradottság okainak föltárására

⁵ Az egyezményesek bölcséletéről részletesebben lásd korábbi tanulmányaimat: PERECZ László, *A „nemzeti filozófia” születése: Egy 1847-es akadémiai vitáról*, Gond, 2 (1992), 29–35; Uő., *Két kísérlet: Az egyezményesek és Alexander Bernát a „nemzeti filozófiáról”*, Gond, 4 (1994), 104–128; Uő., *A „nemzeti filozófia” megteremtésének kísérlete az egyezményesek bölcséletében = A magyar felvilágosodás és osztrák, német kapcsolatai: Die ungarische Aufklärung in ihren österreichischen und deutschen Beziehungen*, szerk. DARAI Lajos, Gödöllő, GATE Filozófia Tanszék, 1995, 36–67.

⁶ SZONTAGH Gusztáv, *A magyar egyezményes philosophia ügye, rendszere, módszere és eredményei*, Pest, Herz János, 1855; *Ua. = Elmesz: Szemelvények a régi magyar filozófiából*, szerk. VÁRHEGYI Miklós, Veszprém, Comitatus, 1994 (Pannon Pantheon), 102–103.

⁷ HETÉNYI János, *A magyar philosophia történetírásának alaprajza*, Tudománytár, Értekezések, 2 (1837), 1, 76–164. A pályakérdés pontos címe egyébként: „Minthogy a’ philosophia minden ágának kifejtése ’s hazánkban terjesztése leginkább az által eszközölhető; ha nemzeti íróink a’ philosophiára nézve szüntelen szemök előtt tartják, milly sikerrel dolgozzanak elődeik, vagy miben ’s mi okra nézve maradának hátra; ez a kérdés: Tudományos művelődésünk’ története időszakonként mit terjeszt elénkbe a’ filozófia állapota iránt; és tekintvén a filozófiát, miben ’s mi okra vagyunk hátrább némely nemzeteknél?”, *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei*, 1 (1831–1832), Pest, 1833, 126.

irányuló 1831-es akadémiai pályakérdésre fogalmazott pályázatként születik meg. Másrészt, átfogóbban, az egyezményes gondolat egésze is a hazai nemzetfejlődés, polgárosodás és filozófia elmaradottságának kihívására adott válaszkísérletként fogható föl. Hetényi tanulmánya és Szontagh annak inspirációja nyomán közzétett „propylaeumai”⁸ két következtetést fogalmaznak meg. A filozófia és a polgári nemzet – mondják egyrészt mindketten – szoros kapcsolatban állnak egymással. A filozófia és a nemzetvé válás, közelebbről, egymás föltételeit jelentik: kölcsönösen cél és eszköz-viszonyban állnak egymással. A filozófia teremti meg a polgári nemzetet, közben pedig maga is csupán a polgárosodási folyamat során jöhet létre. Önálló, sajátosan magyar filozófiára van szükségünk – állítják másrészt szintén egybehangzóan –, olyan bölcsesetre, amely nem pusztán az idegen eredményeket másolja le és ismétli meg. A kezdő és a fejlett „literatúra” persze különbséget mutat ebben a tekintetben: a kezdő „literatúra”, kialakult szaknyelv és rögzült művelődési intézményrendszer hiányában, szükségképpen csupán a „világliteratúra” meghonosítását végzi és az idegen műveket kompilálja, a fejlett „literatúra” ellenben önálló teljesítményeket nyújt és saját eredményeket mutat föl. A hazai filozófia eddig tehát szükségképpen utánzó jellegű volt, mostantól azonban elérkezett a „szabad vizsgálat” és az „önálló philosophálás” ideje.

Az egyezményesektől iniciált sajátosan magyar, „nemzeti harmonisztikát” megvalósító filozófia két megkülönböztető jegyet mutat: a praxisorientáltságot és a szintézisigényt.

A praxisorientáltság⁹ a korabeli német filozófiától, főként a hegelianizmustól különbözteti el, és vele állítja szembe a magyar filozófiát. Míg a német filozófia, úgy mond, elméleti jellegű és érthetetlen, addig a magyar filozófia gyakorlati irányú és közérthető. Ahogy az elméleti jelleg és az érthetlenség, úgy a gyakorlati irányultság és a közérthetőség is összefügg egymással. Az iskolai bölcsélet ezoterikus műszavaival operáló német filozófia szükségképp elvont és spekulatív marad. A gyakorlati irányú és életközeli magyar filozófiának vele szemben közérthető nyelven és áttekinthető gondolatmenetekben kell megszólalnia. A magyar filozófia nem lehet tehát valamiféle, „élettől elszakadt”, „elvont”, „elméleti” tudomány: csak és kizárólag a „gyakorlat”, az „élet” filozófiája lehet. Kifejtésében és előadásmódjában sem utánozhatja ezért az „iskolai filozófiákat”: „érthetőnek”, „világosnak”, a „józan ésszel” egyezőnek kell lennie. A magyar filozófia ilyenformán nem képez autonóm szférát, különösen nem jelent öncélt: lényegét épp az adja, hogy eszközként más szférákat szolgál. A magyar filozófia, összességében, társadalmi célok megvalósításának eszközeként szolgáló gyakorlati bölcsélet. A társadalmi célok között hármat lehet elkülöníteni: az általános szintjén a polgári nemzetvé válást, a különös szintjén a művelődésalapítást, konkrét szinten pedig a gyakorlati politikát. A magyar egyezményes filozófia tehát egyrészt bölcséleti megalapozást kíván nyújtani a polgárosodás és a nemzetvé válás számára, másrészt polgári művelődésalapító funkciót óhajt betölteni, harmadrészt pedig konkrét politikai törekvésekhez – a reformkorban főként az érdekegyeztetés Széchenyi-féle programjához – igyekszik kapcsolódni.

⁸ SZONTAGH, *Propylaeumok a' magyar... , i. m.*

⁹ Ennek nyomán Larry Steindler egyenesen „magyar pragmatizmusként” minősíti az iskolát. Lásd STEINDLER, *i. m.*, 97–122.

A szintézisigény a „kizárólagosságok” és „egyoldalúságok” ellen föllépő, „szintetikus” filozófiává teszi a magyar bölcseletet. A szintézisigény lényege egyrészt bizonyos „szélsőséges” fölfogásokkal szembeni kritikai attitűd, másrészt velük szemben valamiféle „tertium datur” megfogalmazásának törekvése. A „szélsőségek” megnevezése is, a „tertium datur” tartalma is változó, a szintézisigény azonban az egyezményes irányzat történetén végigívelő állandó jegy marad. Hetényi még csak rögtönözve említ néhány, csupán egy-egy jelzőre csupaszított irányt. A saját rendszer, a „szerény életszépítést” követő „calobiotismus” – magyarázza – a „könnyebb végét választó dogmatismussal”, az „ellenmondás lelkétől vezetett scepticismussal”, az „ábrándozó idealismussal”, az „ideátlan empirismussal” és a „célra nem vezető criticismussal” szemben fogalmazható meg.¹⁰ Szontagh, kiegyensúlyozottabb műveltségű és módszertanilag tudatosabb szerzőként, világosabban rögzíti az irányokat, és egyértelműbben alkot tipológiát belőlük. A kantianus populárfilozófus, Schmied nyomán különféle „tárgyilagos” és „alanyias” elméleti rendszerek, a francia eklektikus bölcselelő, Cousin nyomán pedig epikureus, sztoikus és szókratikus gyakorlati-etikai rendszerek között különböztet.¹¹ Az epikureizmusnak, úgy mond, a materializmus, a naturalizmus és a realizmus tárgyi, illetve az empirizmus, a szenzualizmus és a „reflexiói” filozófia alanyi rendszerei felelnek meg. A sztoicizmus elméleti alapja a spiritualizmus, a panteizmus és az idealizmus tárgyi, illetve a racionalizmus, a „kedély” filozófiája és a misztikai szemlélődés alanyi rendszere. A szókratizmus megfelelői végül tárgyilag a dualizmus, alanyilag a szintetizmus. A magyar egyezményes filozófia kulcskategóriái tehát: szókratizmus, dualizmus, szintetizmus.¹²

Erdélyi bírálata

Erdélyi vitairata, ismeretesen, három tételre építi az egyezményesek bírálatát: munkáját meghirdetett bölcseletük „életrevalóságának”, „népszerű előadásának” és „nemzetiségének” követelésével szemben fogalmazza meg. Ahogy munkája elején összefoglalóan mondja: „Különösen a tudás határait illetőleg a mi bölcsészeti irodalmunkban állottak elő saját és jóval jobbnak híresztelt elméletek; nevezetesen, hogy a tudat valamire használható, *életrevaló* legyen; annál fogva maradjon közel a valósághoz. Szinte nagy szöveget ütött némely író fejébe a bölcsészetnek mint tudománynak, a *köznapitól eltérő előadása*, nyelvének szokatlan nehézkessége; végre erőszakoltatik azon kérdésnek eldöntése, hogy a *nemzetiségi elem* és sajátságok minő befolyással vannak a bölcsészetre; miszerint már előre kimondatott, hogy a magyar elmének ez s ez bölcsészet való, s ennyit vagy annyit bír el és *kell* elbírnia műveléséből; mintha mondatnék, hogy a kiszabott mértéken túl

¹⁰ HETÉNYI, *i. m.*, 81.

¹¹ Az egyezményes bölcselet forrásainak máig legalaposabb, filológiai mélységű számbavételével VAJDA György Mihály doktori értekezése szolgál: *Az egyezményesek: Fejezet a magyar filozófia történetéből*, Bp., Grafika ny., 1937 (Dolgozatok a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Philosophiai Seminariumból, 21).

¹² SZONTAGH, *i. m.*, 165–170.

bölcsekedni aztán nemzet és józan ész elleni vétség. E szerint három, és nem több, nem is kevesebb az, mit a legközelebb időbül vett kimutatások szerint kívánhatni vélnek a bölcsezettől. Eme három, tudniillik *életrevalóság, népszerű előadás, nemzetiség* ugyanannyi előítélet, ugyanannyi akadályai bölcsezzeti előrehaladásunknak.”¹³

A bírálat megfogalmazott pontjai mögött egymástól elválaszthatatlanul összefonódik a hegeli idealizmus képviselte, illetve általában a filozófiai tevékenység autonómiájának védelme. Erdélyi szerint tehát az egyezményesek filozófiafölfogása, egyfelől, közvetlenül, valamiféle antihegeliánus-pozitivisztikus praxisfilozófiát eredményez, másfelől, átfogóbban, a filozófiát a hétköznapi tudatban föloldó tudásterületet képez.

Az életrevalóság elvének bírálata, nyilvánvalóan, közvetlenül az egyezményesek említett praxisfilozófiai törekvésének kritikáját fogalmazza meg. Az életrevalóság Erdélyi fölfogásában valamiféle szűkagyú prakticismussal azonosul. Kiindulópontja szerint az életrevalóság követelménye ugyan „önmagában ártatlan dolog”, ám az egyes tudományok természetüknél fogva eltérően viszonyulnak hozzá. Bizonyos tudományok közelebb állnak a mindennapi élethez: a gazdaság vagy a politika területén, például, „az igen és nem, az állítás vagy tagadás közvetlenül hoz előnyt vagy veszélyt az anyagi jólétre és a közérdekre”, a hittan igazságai pedig a mindennapi élet vallási és erkölcsi szabályait képezik. Velük szemben „a bölcsezzet, mint olyan, messzi van az élettől, s tudomány létére nem is kívánható tőle, hogy minden utcasarkon, piacon megjelenjen, vagy a tözsérek csarnokaiban jegyezze a kamat és pénzlábat, árfolyamot, vagy leleményei által, mint egy Barnum, maga részére hódítson minden hasznot, jövedelmet.”¹⁴ A követelés háttérében, szól tovább a néhány évvel korábbi „tudomány, magyar tudós”-vitára¹⁵ hivatkozó érvelés, a „produktív” és „improduktív ismeretek” szembeállítása, illetve a „produktív ismeretek” szűk körű meghatározása húzódik meg. A „produktív” és „improduktív ismeretek” szembeállítása hamis alternatíva: minden tudománynak sajátos belső természete szabja meg a gyakorlathoz való viszonyát.¹⁶ Az „életrevalóság” kívánalmához másként és másként viszonyulnak hát a különböző tudományok: „Vannak tudományok, melyek az efféle tanácsot megköszönik; a bölcsezzet nem köszöni meg”.¹⁷ A „produktív ismeretek” szűk körű fölfogása pedig tagadja a közvetlen hasznot nem eredményező bölcselet létjogosultságát. Az egyezményesek e fölfogása voltaképp „mindent eltagad, mi kézzel nem fogható; utasítván bennünket a természetre minduntalan, mint a barmokat. [...] Nekem

¹³ ERDÉLYI, *i. m.*, 28.

¹⁴ ERDÉLYI, *i. m.*, 29, 28–29.

¹⁵ Vö. SZONTAGH Gusztáv, *Tudomány, magyar tudós*, Új Magyar Múzeum, 1850–1851, I, 377–390; TOLDY Ferenc, *Ismét: Tudomány, magyar tudós: Értekező levél Szontagh Gusztávhoz*, Új Magyar Múzeum, 1850–1851, I, 468–486; SZONTAGH Gusztáv, *Eszmecsere Toldy Ferenc és Wenczel Gusztáv társaimmal*, Új Magyar Múzeum, 1850–1851, I, 663–695; NENDTVICH Károly, *Még egyszer: Tudomány és magyar tudós*, Új Magyar Múzeum, 1851–1852, I, 37–51; TOLDY Ferenc, *Nyílt válasz Dr. Nendtvich Károlyhoz a szélsőségek közletésére*, Új Magyar Múzeum, 1851–1852, I, 52–55. A vita földolgozását és értékelését R. VÁRKONYI Ágnes végezte el: *A pozitivisták történetemléke a magyar történetírásban*, II, *A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon, 1831–1860*, Bp., Akadémiai, 1973, 313–316.

¹⁶ Erdélyi érvelésének ilyen értelmezéséhez lásd R. VÁRKONYI, *i. m.*, 334–335.

¹⁷ ERDÉLYI, *i. m.*, 28.

úgy látszik, hogy az életrevalóság szüntelen sürgetése hajtja ide Szontaghot, hol minden bölcsészetnek vége a közvetlen haszon mellett.”¹⁸ A filozófia egyébként, folytatódik az érvelés, nem tisztán gyakorlati haszon nélkül való ismeretterület. „A bölcsészet igenis hat az életre, de sohasem közvetlenül. Tudomány létére ugyanis messze jár az élettől, vagy éppen fölötte annak, anélkül, hogy a mindennapi tevő életbe a legrövidebb úton, azaz közvetlenül avatkozzék. Így az élet, a nagy közönség sohasem veheti első kézből igazságait, hanem csak szelét hallva sejtve, gyanítva, okoskodva, amikor kinek-kinek jut belőle annyi, hogy meggyőződést szerezhessen magának egy-két napra, hosszabb időre, kitől hogy telik. [...] A bölcsész azonban fölötte van a sokaságnak, mint a nap, melynek déli fénye külön színekké van felaprózva a természet tárgyain.”¹⁹ A filozófia tehát nem közvetlenül, hanem áttételeken keresztül hat a gyakorlatra. „Ki a bölcsészettől közvetlen hasznot s társadalmi befolyást igényel, nem ismeri a gondolat természetét, s a tudomány lassú, de annál tartósabb hatalmát.”²⁰

A „produktív” és „improduktív ismeretek” megkülönböztetésének, szól tovább az érvelés, csak valamiféle haladáselvű történetfilozófia bázisán lehetne értelme. Erdélyi itt a filozófiai tevékenységet a létszükségleteit már kielégített ember sajátjának mondó Arisztotelészre hivatkozik, valójában azonban a nemzetfejlődés korszakai között különböztető Herderre gondol. Ahogy az ember immár az „első szükségeken túljutva” érkezik el a „bölcseledés világához”, úgy a nemzet is csupán első ifjúságát maga mögött tudva éri meg a „gondolat élvezetére”. A vitairat láthatóan osztja a herderi történetfilozófia tételeit, vitatja azonban a magyar szellemfejlődés szükségleteire nézve belőlük levont következtetéseket. „[P]olgárisodásunk története”, magyarázza, éppen amellet bizonyít, hogy mi már igenis eljutottunk a „gondolat élvezetére”. A közelmúlt kataklizmáira utalva emphatikus hangon fogalmazza meg a hazai bölcsélet megalapításának szükségessége melletti hitvallását: „Igy ránk nézve ha soha nem, de most következett el a bölcseledés valódi korszaka, midőn a régi intézkedések halomba dőltek, s mindenestől új földet érzünk lábaink alatt; mintha mondatnék, hogy a sokáig tapodott nyomokat a történetből kitudni ugyan nem lehet, de a lépést meg kell változtatni.”²¹ A „produktív ismeretek” versus „improduktív ismeretek” híveinek vitája ebben a beállításban a nemzeti művelődésalapítás különböző fölfogásai közötti összeecsapás lesz. „S hogyan lehet ez? Egyik rész feleli: a produktív ismeretek művelése, pártolása által; én (ha talán másik rész vagyok) nem téve barbár különbséget az eszmérek között, csak minden oldalú műveltséget óhajtok, s mi különösen a bölcsészetet illeti, nem vegyíteném ezt be oly mélyen a közvet-

¹⁸ ERDÉLYI, i. m., 30.

¹⁹ ERDÉLYI, i. m., 32.

²⁰ ERDÉLYI, i. m., 33.

²¹ Uo. A szövegrész KISS Endre tanulmányai értelmezik a nemzeti bölcséletalapítás hitvallásaként: *A magyar filozófia fő irányai a szabadságharc bukásától a kiegyezésig*, Magyar Filozófiai Szemle, 1984/1–2, 49; Uő., *A filozófia fő irányai forradalom és kiegyezés között: Tudásszociológiai összefoglalás = Forradalom után – kiegyezés előtt: A magyar polgárisodás az abszolutizmus korában*, szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., Gondolat, 1988, 339.

len haszon érdekeibe, sőt szeretném megtartani azon szerencsés nyugalomban, melyben marad a delejtű minden vihar ellenére s mutatja örökké az éjszakot.”²²

A népszerű előadás követelményének bírálata az egyezményes praxisfilozófia másik fontos törekvésének: a gyakorlati irányú magyar nemzeti filozófia közérthetőségének kritikáját jelenti. Erdélyi szerint a népszerű előadás követelése valójában a bölcséleti tevékenység ostoba popularizálása. Aki a bölcsélet nyelvének a köznap nyelvétől eltérő voltát kárhoztatja, szól az érvelés, az nem vet számot az egyes szaktudományok sajátos terminológiájának szükségletével. A bírálat alapgondolata ismét a filozófia és a hétköznapi tudat elkülönítésére épül. Erdélyi fölfogása szerint a filozófia, egyfelől, nyilvánvalóan kapcsolatban áll a hétköznapi tudat problémamegoldó tevékenységével. Innen adódik, hogy a filozofálás nem a filozófiatudomány művelőinek exkluzív foglalatossága. „Minden tudománynak vagy bármely célzatos emberi munkásságnak, minő avagy csak a mesteremberek foglalkozása is, megadatik, hogy tanulni kell. Csak a bölcsészet részben kivétel; mert mennél kevésbé tanultatik, annál jobban akar tudatni, és ezt valami születési jognál fogva követeli magának, még pedig a józan ész nevében, boldog, boldogtalan.”²³ Erdélyi fölfogásában ugyanakkor, másfelől, a filozófia nem csupán kapcsolatban áll a hétköznapi tudattal: határozottan különbözik is tőle. A filozófia tudományos művelése az ő számára ott kezdődik, ahol a hétköznapi tudat bölcselkedése véget ér. Gúnyosan említi föl, hogy „[s]enki sem igényli, hogy próbák és kísérletek nélkül vegyésznek tartassék; ellenben bölcsésznek mindenki épen úgy, mint jó hazafinak, becsületesnek”.²⁴ A diszciplináris tudományművelés pedig éppen a saját terminológia kifejlesztésével és használatával függ össze. „[M]inden tudománynak”, magyarázza tovább, „meg van engedve, hogy saját nyelve, szótára legyen. A törvény, a természettan, a vegyészet, matematika, így más tudományok: csak a filozófia kivétel. Ennek nincs megadva, némely bölcsészeink véleménye szerint, a tudományi jog, mely szerint szabad legyen úgy szólani, amint a dolgok természete kívánja, hanem könnyen oda vetett szókban, közérthetőségű rendezetlen előadásban díszleni; különben száraz, sovány elvont, szobatudós; ki fogja élvezve olvasni!”²⁵

Amikor tehát az egyezményesek a bölcsélet népszerű előadásmódját követelik, – a hétköznapi tudatban föloldva – voltaképpen megszüntetik a tudományos értelemben vett filozófiát. Erdélyi bírálatának ezért lesz első számú tárgya az egyezményesek által emlegetett „józan ész”. A „józan ész” fogalma az ő számára a par excellence filozófia megszüntetésének – a hétköznapi bölcselkedésben történő föloldásának – kategóriájává válik. „Nagy öröömre szolgálna ezek után”, mondja, „ha kimagyaráztatnék: mi elsőséggel jár az, ha népnek, minő a magyar, mely annyiszor volt már hajlandó könnyelműségre, hogy bizony nem lehet félteni, mintha meg találna szakadni a rettentő nagy gondolkodásban, ha népnek, minő a magyar, egyre az ajánltatik, mit tanulni nem kell, hanem csak tudni – a józan ész szerint? Édes józan ész! beh felvitte Isten a dolgot! De mindamellett nem

²² ERDÉLYI, *i. m.*, 33.

²³ ERDÉLYI, *i. m.*, 35.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

terem-e meg igen könnyen a józan ésszel babona, tudatlanság, tespedés, minden erkölcsi és anyagi rossz a döghalál? Ellenben minden nagy dolog, mely az emberiséget előrevitte, a gondolkodás mély és komoly, nyugodt és fenséges nyomai látszanak.”²⁶

A nemzetiség követelésének bírálata az egyezményes praxisfilozófia sajátos nemzeti jellegét vitatja. A sajátképpen magyar, nemzeti filozófia tételezése Erdélyi szemében valamiféle fogalmi zavar eredménye. Vitairatának érvelése itt egyértelműen hegelianus alapokra támaszkodik: a különféle kultúrterületek tipológiájára épül. A különféle kultúrterületek a szellemfejlődés megnyilvánulásaiaként összefüggnek egymással, ám el is térnek egymástól: az egyetemesség egymástól eltérő szintjein állnak. Az Erdélyitől megidézett három kultúrterület a hegel abszolút szellem három fokozatának megfelelően a művészet, a vallás és a filozófia. Tipológiájában a költészet a partikularitás színvonalán áll, a vallás már a partikularitás és az univerzalitás között foglal helyet, a filozófia pedig az univerzalitás szintjére jutott. A partikularitás színvonalán, „az ember lelki életének alsóbb fokozatán” az ember szellemén, úgymond, „a természeti befolyások után előállnak az égalji, életmód után sajátságok, a földirati helyzet és fajtaiság különbségei.” Itt tehát értelmes vállalkozás a nemzetiség szerinti megkülönböztetés alkalmazása: a „helyiség adalékaként” mindez „gyönyörűen veszi ki magát a költészetben és mind abban, mi ehhez tartozik.” Ezzel szemben „[m]ár a felsőbb fokú szellemi élet, a vallás, körében kevesebb súlya van a nemzetiség fogalmának.” A szellemfejlődés legmagasabb fokozatát képviselő filozófia végül pedig szükségképp elveszíti minden nemzeti vonatkozását. „A bölcsészet, mint egyetemes igazságok tudománya, a tiszta gondolattal foglalkozik, vagy azon adataival a szellemnek, melyek az egy és megosztatlan ész nevében a föld népei által nemzetiségre való tekintet nélkül, egyformán fogatnak fel.” „A nemzetiség elve tehát”, összegzi Erdélyi, „folytonosan erős a költészetben, gyöngébb a vallásban, végképen megszűnik utóbb a bölcsészetben.”²⁷

A filozófia tehát Erdélyi hegelianus fölfogásában az abszolút szellem legmagasabb fokozatán foglal helyet, lehetetlen ezért nemzeti jelleg szerint fölfogni. Nemzetkarakter létezik ugyan, sajátos filozófia azonban nem következik belőle. „A természeti, erkölcsi és polgárzati befolyások, minők az égalji helyzet, földirati fekvés, fajtaiság, élet, keresetmód, népekkeli hasznos vagy káros szomszédság, érintkezés stb. tagadhatatlanul nyomnak bélyeget a nemzet arcára, enyhesebb vagy ridegebb modort bölcsészetre, de lelkét, melynek minden lényege a gondolkodás, nem alakítják kivételessé.”²⁸ Szontagh törekvése, hogy a földrajzi tényezőkből fakadó nemzetkarakterre-nemzeti szellemre közvetlenül sajátos nemzeti filozófiát építsen, Erdélyi szerint több szempontból is aggályos kísérlet: empirikus kételyek és teoretikus – lélektani, illetve filozófiai – ellenérvek is megfogalmazhatók vele szemben. Az empirikus ellenérv szerint az „egész égalji fekvés oly bizonytalan fölvét, melynek igazsága egy pár évnél tovább ki nem állja; számtalan mellékkörülmény dolgozván körülötte.” A kedvező éghajlati hatásoknak például, egyrészt, nem csupán a magyar nép történetében, hanem valamennyi itt élt nép történetében meg kelle-

²⁶ ERDÉLYI, *i. m.*, 43.

²⁷ ERDÉLYI, *i. m.*, 44, 45, 44.

²⁸ ERDÉLYI, *i. m.*, 45.

ne mutatkoznia, másrészt, nem csupán bölcsészetben, hanem – az ipartól a tudományig – minden más területen manifesztálódnia kellene. A teoretikus ellenérvek a lélek természetének illetve a filozófia jellegének helytelen fölfogását vetik Szontagh szemére. A lélek természete szerint „élő, eleven egység” lévén, külső, éghajlati befolyások nem határozzhatják tehát meg. Ilyesmiről „az elme tehetségeinél csak beteg állapotban lehet szólni, midőn mintegy fensőbb fokról alábbira süllyed a lélek, s oda esik a külső befolyások uralása alá.” A lélek külső erők által való determináltságának elképzelése egyébként a lélek természetének inadekvát: „anyagi módra” történő, „külsődleges” fölfogását mutatja.²⁹ A filozófia pedig nem a képzzettel, hanem a gondolattal foglalkozik: a nemzeti képzetmódok különbségének megfelelő sajátos nemzeti filozófiákat tételezni nem egyéb így fogalmi zavar nál – a gondolatnak a képzzettel történő fölcserélésénél. „Mert a bölcsészet tárgya a *gondolat*; mi egyenlően fejlődik minden népnél; így ha tárgyára nézve, mint Szontagh is mondja, nincs magyar azaz nemzeti bölcsészet, az a kérdés: bölcsészet-e oly tanítmány, mely nem a bölcsészet tárgyával foglalkozik; s érdemi-e azt, hogy a *nemzetiségi* jelző több legyen rajta gúnynévnél, cifra szónál?”³⁰ A nemzetiség, úgymond, különös eszme: tehát „választó, elfalazó, különítő, tehát éppen azért tagadólagos. Azonban nem lehet csak különösnek maradni az egyetemes irányában; mert összeütközés esete amannak nincs megállása imez utóbbi ellen. [...] A nemzetiségnek tehát ki kell adnia magát annak idejében, s valósulni az élet és cselekvés minden alakjai, azaz: lenni először különösnek faj és nyelv szerint, de azután jó az egyetemes műveltség, és lenni bölcsészinek, vagy az egyetemes világgalálással haladónak.”³¹

Az „életrevalóság”, a „népszerű előadás” és a „nemzetiség” bírálata Erdélyi egyezményes-kritikájának egymással összefüggő rétegei. A bírálat megfogalmazása során megmutatkozó szemlélet és fölhasznált érvek azonban több tekintetben maguk is összekapcsolják Erdélyi pozícióját a „nemzeti filozófia” bírált álláspontjával.

Harmonisztika versus hegelianizmus

A kiindulópont itt a nemzeti filozófia és a nemzeti nyelv közötti különbségtétel: pontosabban a nemzet „képzetmódja” és a nemzeti nyelv közötti szoros kapcsolat tételezése. Szontaghot bírálva Erdélyi a következőt állítja. „De legvastagabb tévedés mégis ott mutatkozik Szontagh beszédében, ahol azt írja, hogy minden nemzet *képzetmódja különböző* lévén, bírhat is különböző filozófiával mindegyik. [...] Abból, hogy minden nemzet képzetmódja különböző, nem az következik, hogy külön filozófiája is legyen, hanem az,

²⁹ ERDÉLYI, *i. m.*, 46, 47.

³⁰ ERDÉLYI, *i. m.*, 48.

³¹ ERDÉLYI, *i. m.*, 53.

hogy különböző nyelve; aminthogy úgy is van.”³² A megállapítás a kiinduló tétele Erdélyi gondolkodása fontos területének, a nyelvbölcseletnek.³³

A vonatkozó gondolatmenetek határozottan szembeállítják egymással a „nyelvtani” és a „bölcseleti” nyelvészetet, és egyértelműen a „bölcseleti” nyelvészet mellett foglalnak állást. A szembeállítás és az állásfoglalás egyaránt világosan kijelöli Erdélyi nyelvbölcseletének pozícióját: a kortársi német idealista „Sprachphilosophie” – a felvilágosodás kori racionalista nyelvfilozófiákkal szembenálló – előföltevéseinek elfogadását. A „nyelvtani” nyelvészet Erdélyi fölfogásában nyilvánvalóan a felvilágosodás korának racionalista nyelv fölfogását írja le. Ebben az ismeretelméleti illetve individuálszociológiai alapokra épülő nyelv fölfogásban a nyelvészeti elemzés tárgya a szavak ideákhoz való viszonya illetve a racionális megismerés eredményeit utólag leíró funkciója. Hogy a racionalista nyelvelmélet, eltekintve az egyes nyelvek közötti különbségtől, az univerzális nyelv vizsgálatát tűzi maga elé feladatul: Erdélyi bírálatának legfőbb tárgya. „Épen az a nyelvek sajátja, hogy bennök nem azon absztrakt egyetemesség dolgozik, mely nem is egyéb, mint egyetemesség, hogy ami egy nyelvben történik, másikon is úgy történjék. Épen abban áll a nyelvek szelleme, hogy amit egy nép így fejez ki: a másik *amúgy* fejezi ki. [...] Soha se keressünk azért oly egyetemességet, ami csak névleg az, ne különösen nyelvekben.”³⁴ A „nyelv szellemét” a „nép szellemével” összefüggésben a másik, a gondolatmenetekben „bölcseleti” nyelvészethez nevezett nyelv fölfogás vizsgálja. A „bölcseleti” nyelvészetet kifejtő Erdélyi a herderi nyelvbölcselet mély ismerőjének és alkotó adaptálójának bizonyul. A nyelv tehát, Herder példája nyomán, az ő számára sem megismerés-pszichológiai kategóriákban vizsgálható jelenségnek látszik: a történelmi-nemzeti közösség életébe szövődő képződménynek mutatkozik. Nyelv és gondolkodás viszonya itt nem individuális szinten vizsgálható kérdés: történelmi-közösségi szemlélet tárgyává válik. Az egyén és az egyéni nyelvhasználat helyett a nép és a népnyelv lesz érdekes: ahogy a nép sajátos gondolkodásmódja a nép nyelvét, a nép sajátos nyelve pedig a nép gondolkodásmódját alakítja. A nyelvész feladata Erdélyi herderiánus fölfogása szerint par excellence bölcseleti feladat: egymásra vonatkoztatva szemügyre venni a nyelv géniuszát és a nemzet géniuszát, illetve másképp: a nép – sajátos gondolkodásmódot tükröző – nyelvezetének vizsgálatával következtetéseket levonni a nép lelkére nézve. „Ha nemzetről és nemzeti bölcseletről beszélünk, úgy látom, nem hálátlan igyekezett a nyelvhez folyamodni, mely nem pusztán külső ruhája a nemzet szellemének, hanem az a lélek, a szellem maga külsőleg; s a nyelv, bölcseletesileg, nem egyéb kategóriák szövődékénél. És ha Czuczor így fejezi ki magát: »a nyelvtudományi kutatás a bölcselet egyik

³² ERDÉLYI, *i. m.*, 47.

³³ Erdélyi nyelvbölcseleti nézeteinek LUKÁCSY Sándor nyújtja figyelemre méltó összefoglalását: *A nyelv bölcselete és a bölcselet nyelve Erdélyi Jánosnál*, It, 1991, 276–288; Erdélyinek a magyar filozófiai terminológia megszilárdításában játszott szerepét pedig régebben Kornis Gyula tárgyalta, újabban Laczkó Sándor vette szemügyre: KORNIS Gyula, *A magyar bölcseleti műnyelv fejlődése*, Magyar Nyelv, 1907; *Ua.* = *Elmész...*, *i. m.*, 298–300; LACZKÓ Sándor, *A magyar filozófiai műnyelv kialakulása: Apáczeitől a XIX–XX. század fordulójáig* = *Közelítések a magyar...*, 98–101.

³⁴ ERDÉLYI, *i. m.*, 93.

ága», én is azt mondom: bölcsészeti kutatás nyelvtudomány nélkül lehetetlen.”³⁵ „Nem meglepő-e mégis, ha a nyelv dolgában, mely tulajdonkép a nemzet hallható lelke, s legbensőbb életünk tolmácsa, éppen a bölcsészet tudta nélkül akarnak eljárni legműveltebbnek mondott nyelvészeink?”³⁶ „Az én bölcs nyelvészem most éppen az, ki máskor, más téren is az volt már: a nép, a köztudalom, a nyelv élete.”³⁷ Ebben a fölfogásban szoros kapcsolatban áll egymással a nyelvtudományi munkálkodás és a nemzeti érzés: „A nyelvet úgy szeretjük igazán, ha értjük. Azért van nagy rokonság a nyelvtan és hazafiság között.”³⁸

Nyelvbölcséleti nézetei tehát azt mutatják: Erdélyi meggyőződése szerint létezik sajátosan magyar nemzetkarakter. A magyar nemzet karakterében a magyar nép szelleme nyilvánul meg. Ez a népszellem, ahogy Herder számára,³⁹ Erdélyi számára is egyszerre jelent valamiféle misztikus totalitást és empirikusan megragadható jelenségösszességet: egyszerre fejezi ki tehát a magyarok közösségének individualitást kölcsönző, sajátos, szubsztanciális-organikus egységét, és egyszerre mutatkozik meg nemzedékről nemzedékre átörökölt hagyományokban, szokásokban, kulturális gyakorlatokban, gondolkodásmódokban és nyelvhasználatokban. A filozófus feladata ennek a szubsztanciális-organikus egységnek illetve ezeknek a gondolkodásmódoknak-nyelvhasználatoknak megfelelő teória kialakítása: a filozófiai munkálkodás célja tehát voltaképpen a népszellemmel-nemzetkarakterrel adekvát bölcsélet létrehozása. Ebben az elképzelésben, figyelemre méltó módon, nem látszik eltérni egymástól az egyezményesek és Erdélyi fölfogása. Hetényi és Szontagh is, Erdélyi is erre a nemzetkarakterre-népszellemre igyekszik filozófiát építeni. Míg azonban az egyezményesek valamiféle autochton, idegen hatásokat kizáró nemzeti filozófiát tételeznek, addig Erdélyi éppen egy idegen filozófiában – a kortársi hegelianizmusban – fedezi föl a magyar gondolkodással adekvát bölcséletet.

Erdélyi sajátképpen magyar filozófiája így a hegelianizmus lesz: ennek spekulatív dialektikája az, amely szerinte spontán formában a magyar népszellem megnyilvánulásaiban is fölfedezhető. A meggyőződés nyilvánvalóan Erdélyi gondolkodói programjának két tényezőjével függ össze: a Hegel-vita újrafölvételének igényével, illetve népiesség-konceptiójának hatásával.

Erdélyi tehát, egyfelől, meggyőződéses és elkötelezett hegelianus. Nem általánosságban veszi elő újra a filozófia meghonosításának problémáját: vállalkozását elsősorban a

³⁵ ERDÉLYI János, *Horváth Cyrill* = E. J., *Filozófiai és esztétikai írások*, 16.

³⁶ ERDÉLYI János, *A magyar Parthenon alapjai, Szontagh Gusztávtól* (Magyar akadémiai értesítő, XVI. év 1856. IV. sz. 163–203. l.) = E. J., *Filozófiai és esztétikai írások*, 103.

³⁷ ERDÉLYI, *A hazai bölcsészet jelene*, 35.

³⁸ ERDÉLYI, *i. m.*, 39.

³⁹ Herder népszellem-fogalmának értelmezéséhez fontos adalékokkal szolgálnak KELEMEN János nyelvfilozófia-történeti, történetfilozófiai és nacionalizmustörténeti munkái: *Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában*, Bp., Akadémiai, 1990, 21–23, 96–117; Uő., *A nyelvfilozófia rövid története: Platónról Humboldtig*, Bp., Áron, 2000, 123–124; Uő., *Kant és Herder történelemfilozófiai vitája* = K. J., *Az ész képe és tette: A történeti megismerés idealista elméletei*, Bp., Atlantisz, 2000, 27–33; Uő., *Herder historicista nemzetfogalma* = *Mi a nemzet? Tanulmányok*, szerk. CSATÓ Éva, Bp., Akadémiai, 1998 (Magyar Tudomány Füzetek, 1), 25–32.

hegeli eszmék rehabilitációjának szándéka mozgatja. A reformkori Hegel-vitában, tudvalévően, még nem vállal szerepet: a harmincas évek végétől induló összecsapás-sorozatot kívülről figyelni csupán. Mint levelezéséből tudni:⁴⁰ természetesen már akkor a hegelianus párt iránt érez rokonszenvet. Csak a forradalom után látja azonban érettnnek az időt, hogy megszólaljon a hegelianizmus mellett: előbb óvatosan, oktatási célra szerkesztett összefoglalásaiban, majd fölbátorodva, publikus cikkeiben. A korábbi Hegel-vita – valójában, ahogy egykorú elnevezése mutatja, a felek egymás elleni vádbeszédeit és védőbeszédeit fősorakoztató „Hegel-pör” inkább – a hegelianusok vereségével ér véget: Hegel recepciójának elkötelezettjei nem képesek elhárítani magukról a kereszténységellenes ateizmus erkölcsi és a státuszellenes szubverzió politikai vádját.⁴¹ A pörbefogottak elvesztik megszólalási lehetőségüket: a hegelianizmus nyilvános képviselte lehetetlenné válik. A vádlók egyedül maradnak a színen: az antihegelianizmus – élén vezérképviselőivel, az egyezményes harmonisztika gondolkodóival – kizárólagosan képviselhető állásponttá merevül. Erdélyi föllépése e tekintetben úgy is értékelhető, mint a korábbi Hegel-pör újräfölvételének nagyszabású kísérlete. Valamennyi korszakbeli cikkét a perújrafölvételnek ez a szándéka motiválja. Ahogy a lapszerkesztő Toldy fölkérésére válaszoló leveleiben fogalmaz: „mert mi türes-tagadás! nekem Hegel szellemében kell szólnom, minden tétova nélkül.”⁴² Első, nyilvánosság elé szánt bölcseleti cikkében a hegelianizmust a levert, de meg nem semmisített, így továbbkísértő igazsággal azonosítja. Hogy az antihegelianusok győzelmük után is tovább üldözik ellenfeleiket, azt mutatja, hogy győzelmükön, úgymond, féreg foga rág. „Ez a féreg, meglehet, az a szellem, mely mint Hamlet atyjának lelke »hic et ubique« mutogatja magát; s túr a földben és gondolkodásunk világában. Ez az »old mole« (vén vakond), mely itt is amott is, és mindenütt megjelen és felkiált a tudalomhoz: »swear by his word!« Esküdjete a szellem szavára! »A worthy pioneer!«”⁴³ Mindennek következtében nem lesz meglepő, hogy bölcseleti értékezéseiben a hegelianizmus magyar recepciója – sőt, a magyar filozófia és a hegeli filozófia azonosítása – mellett foglal állást.

Erdélyi, másfelől, ismeretesen, a magyar irodalmi népiesség meghatározó teoretikusa.⁴⁴ Filozófiai működése csupán sárospataki tanárkodásának éveire korlátozódik: korábban költőként, kritikusként, lapszerkesztőként, irodalomszervezőként és főként népköltészeti gyűjtőmunka folytatójaként szerez magának hírnevet. Sokoldalú munkásságának valamennyi összetevője mögött ugyanaz a törekvés munkál: a népi gyökerű nemzetterem-

⁴⁰ Vö.: „Én azon idők óta, mikor még az Athenaeumban folyt per a hegelizmus felett, sokat gondolkodtam s olvastam e tárgyról, s örülök, hogy nem hallgattam Szontagh Gusztávra, minden bölcsészek legfőlszíneshjére.” ERDÉLYI János Toldy Ferenchez = E. J. *Levelezése*, kiad., jegyz. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1962 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 3), II, 101.

⁴¹ Lásd ehhez a Hegel-vitát a hazai filozófiai intézményrendszer megszerveződése szempontjából újratematizáló tanulmányom értékelését: PERECZ László, *A magyar filozófiai intézményrendszer kialakulása* = *Közeli-tések a magyar...*, 53–58.

⁴² ERDÉLYI Toldy Ferenchez, 101.

⁴³ ERDÉLYI, *Horváth Cyrill*, 16.

⁴⁴ Ez irányú tevékenységének értékeléséhez máig a legfontosabb: HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfigig*, Bp., Akadémiai, 1978², 281–287, 312–317.

tés programja mutatkozik meg. A népiesség általa megfogalmazott változata egyként támaszkodik Herderre és Hegelre: Herdert Hegellel kiegészítve és Hegelt Herderben föloldva egyszerre szólaltatja meg a különbség iránti vágyat és az egységre vonatkozó meggyőződést.⁴⁵ Népi megújulás, nemzeté válás és polgárosulás; a népköltészet hagyománykincsének fölfedezése, a nemzeti irodalom létrehozása, a világirodalomba történő bekapcsolódás: számára egyazon út egymást követő szakaszainak minősülnek tehát. Nép és nemzet – népköltészet és nemzeti költészet – ilyen szoros összefüggésének koncepciója vezeti ahhoz, hogy filozófiai munkáiban is közvetlenül a népelet köréből származó megnyilvánulásokkal igyekezzék alátámasztani a magyar hegelianizmus programját. Kiindulópontja a népi nyelvhasználat megfigyelése és alkalmazása. „Az én bölcs nyelvészem most éppen az, ki máskor és más téren is az volt már: a nép, a köztudalom, a nyelv élete.”⁴⁶ „Tehát ki kell keresni, mennyi bölcsészeti elemet foglal magában nyelvünk; miféle hajlam mutatkozik benne a bölcsészethez, és ha már többféle a bölcsészet: melyikhez: hogy így a tudományt annál könnyebb meggyökereztesse vértünkben, mintegy lekössük a köztudalomhoz.”⁴⁷ Fölfogásában az ellenkező eljárás, a népi nyelvhasználat figyelmen kívül hagyása minősül aggályosnak. „Elhiszem, hogy azon fokáig a haladásnak, meddig a mi keletben levő bölcsészeink feljutottak, nincs szükség a gondolat megjelölése végett szabatos nyelvre, s meg lehet elégedni a közbeszéd szolgálatával. Azonban félek, igen félek, hogy eddig is a nyelv tudtán kívül bölcsészkedtünk, vagy legalább a belőle meríthető adatokat nem használtuk fel a bölcsészeti gondolat kategóriáinak világosítására.”⁴⁸ A népnyelv mellett ebben a koncepcióban a szólások és közmondások is a bölcséletépítés forrásaivá válnak. Azokhoz hasonlóan, akik „a nemzeti költészet elemeit a népdalokban hiszik lerakva, s ezekből ügyekeznek kivirágoztatni amazt”, „a bölcselmiség első alkatrészeit [...] a népi tapasztalás és eszmélkedés maximáiban, a közmondásokban” megtalálni igyekvők is „az egyetemes világműveltségnek, az eszmék általánosságának itthon keresnek törzsököt, melybe az oltó gallyat beékelhessék”.⁴⁹

Erdélyi természetesen nem filozófiai előföltételek nélkül fog a nyelv és a népi bölcsességek vizsgálatához: a hegeli bölcsélettel adekvát megnyilvánulásokat igyekszik fölfedezni bennük. A népnyelv fordulatai, a szólások és közmondások így mind a magyar népszellem spontán dialektikájának megnyilvánulásai lesznek a számára. „[N]incs-e nyom a mi népünk nyelvében, mely után hajlandóságot fedezhetnénk föl az elmélődő

⁴⁵ Erdélyi teljesítményének ez az értékelése Németh G. Béla és Dávidházi Péter földolgozásaihoz kapcsolódik. Németh G. Béla megfogalmazása szerint: „Erdélyi felfogása 49 után, munkássága második szakaszában nyerte el végleges arculatát. Hegeliánus felfogása most járta át egészen herderies alapvetését; a herderi felfogás népies-nemzeti magyar változata viszont sajátos jelleget kölcsönzött álláspontjának az európai Hegel-követők sorában.” NÉMETH G. Béla, *A magyar kritika története a pozitívizmus korában*, ItK, 1971, 152. Az értékelést egyetértően idézi és megerősíti DÁVIDHÁZI Péter Erdélyi-interpretációja: *Ismeretelmélet és irodalomkritika Erdélyi János gondolatrendszerében*, ItK, 1984, 20.

⁴⁶ ERDÉLYI, *A hazai bölcsészet jelene*, 37.

⁴⁷ ERDÉLYI, *Horváth Cyrill*, 16.

⁴⁸ ERDÉLYI, *A hazai bölcsészet jelene*, 36.

⁴⁹ ERDÉLYI János, *Közmondásokról* = E. J. *Válogatott művei*, vál. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Szépirodalmi, 1986 (Magyar Remekírók), 122.

eszményi bölcsészetre? Sőt igen is van, minden bizonnyal. [...] De bizonyítsuk be, hogy van a mi nyelvünkben elegendő hajlam az eszményi bölcsészetre, habár váltig akarják is némely ó iskolabeli tudósaink, hogy a magyar elme irtózik az effélétől. Az *ellentéteket* sőt *ellentmondásokat* is egyesítő azaz spekulatív gondolkodási módot nem leli ész- és természetellenesnek a magyar elmejárás, mint a németektől vett példa és ijesztés után hihetnők. Isten mentsen! mondják, az elmélődő bölcsészettől, idealizmustól! De a magyar ember több ily módokat ismér, s mégsem esik kétségbe. Nevezetesen több alakját, s példáját bírjuk az efféle gondolkodásnak egyes szókban és közmondási formákban. – Észre kell valahára venni ebbeli gazdagságunkat is. A magyar köznép ellentmondást nem látó, spekulatív szellemben szól.”⁵⁰ A magyar nyelv egyes kifejezéseinek és egyes magyar közmondásoknak az ellentéteket egyesítő voltából, a magyar nyelvű ítéletképzés kopulájának hiányából a magyar népszellem és a hegeli bölcsélet adekvátóságára következtet tehát. A magyar nyelvben rejtőző létmagyarázó bölcsességek, igaz, gyakran a gondolkodó saját projekcióinak látszanak, a magyar kifejezések nyomán föltáruuló ősi filozófiai fölismerések pedig többször ingatag alapokon álló rekonstrukciók eredményeinek tűnnek. Erdélyi mégis saját bölcséleti előföltevéseihez híven – programját invenciózusan végrehajtva – jár el, amikor következtetését megfogalmazza. „Pap Endre költészte jut eszembe. A bölcslet nála egy kis gyerek vezérli haza lámpásával. Ilyen lámpás a nyelvszellem. Együtt járnak mellette a bölcs és a gyermek. – Az adatok, melyekkel szolgálék, egyrészt mint ezer évnél idősebb alakai nyelvünknek, másrészt a mi javunkra esett fölfedezései egy nagy elmének, valók, kétségbe vonhatlanok. Nyelvünk és a bölcs észjárása igazolják egymást. A német bölcslet a magyar nyelv, a magyar nyelvet a német bölcs teszi érthetővé. Talán kinn Németországban értünk is gondolkoznak. Meglehet; kivált ha elhagyjuk magunkat.”⁵¹

Erdélyi vitairatában, összefoglalóan, nemzet és filozófia kapcsolatának új változata fogalmazódik meg: a sajátképpen nemzeti filozófiának mint egy idegen bölcsélettel adekvát gondolkodásmódnak a programja körvonalazódik. Ezt a programot – az egyezményesek által tételezett autochton, kizárólag sajátosan magyar gyökerekből kifejlesztendő nemzeti filozófiától eltérően – az idegen hatások előtti nyitottság és a más programok iránti tolerancia jellemzi.

Erdélyi így fölfogott „nemzeti filozófiája” tehát, egyrészt, nem bezárkózó jellegű: természeténél fogva nyitottnak mutatkozik az idegen hatások előtt. Az egyezményesek nemzeti bölcséleti gondolata szerkezetileg éppen az idegen befolyásokkal szemben védekezés alapállásából fogalmazódik meg. Kétségtelen, az egyezményes művek is fogadnak magukba idegen gondolatokat: irányzatalapozó művében például Szontagh is szemlét tart a kortársi áramlatok fölött – a francia eklektikusok és skót „common sense”-filozófusok tanulmányozását némiképp az egyoldalú és kizárólagos német hatás ellensúlyozására is szánva –, az egyezményesek gondolatai pedig gyakran maguk is másodvonalbeli német populárfilozófusok közvetlen hatását mutatják. Az egyezményesek nemzeti filozófia-

⁵⁰ ERDÉLYI, *A hazai bölcsészet jelene*, 37.

⁵¹ ERDÉLYI, *i. m.*, 42.

fogalma ugyanakkor programatikusan bezárkózó jellegű: a filozófiai munkálkodás területén a recepciót nem főszabálynak, hanem, ellenkezőleg, kivételnek tekinti. Erdélyi ezzel szemben egyértelműen és határozottan a filozófiai recepció mellett foglal állást. A „magyarság szellemének”, úgymond, dicsőségére szolgál, hogy „nem volt oly habütése az eszmék mozgalmának Európában, mely közöttünk nem érzett volna. Mindenkor beléestünk a mozgalom körébe, s fejlett körültünk a szellemi tériség, mint naptól a világosság. Ez nagy szerencse, így és nem másképp magyarázható, hogy nem hullottunk ki, mint önműveltségű nép, az idő rostájából.”⁵² Sőt, „idehaza a gondolat tudományának művelése alig volt egyéb, mint a külföldről való betelepítése az időnkint feltűnt újabb újabb mozzanatoknak a legújabb korig, midőn Berlin adja bölcsészetünket egy részről, vagy a skót föld száz esztendő előtti bölcsészetét ajánlgatják, ültetgetik át más részről. Nekem ez ellen semmi kifogásom; jöjön az ismeret akárhonnan, csak jöjön.” Ellenkezőleg, a filozófiában a recepciótól való elzárkózás jelenti a valódi veszélyt. „De van ám kifogásom ama ferde és hiányos egyoldalúság ellen, mely szerint a bölcsészetnek határ íratik, mint az országnak.”⁵³ A recepció szükségessége pedig nyilvánvalóan a filozófia egyetemességével függ össze. A filozófia ugyanis „amint mai nap történeti fejlődésében s tudományos formájában előttünk áll, nem egyes, hanem valamennyi művelt nép csinálmanya. Az emberi ész nyilatkozása időnkint: az emberiség közös műve.”⁵⁴

Míg tehát az egyezményesek nemzeti filozófiai programja bezárkózó jellegű – éppen az idegen hatások ellenében fogalmazódik meg –, addig Erdélyi filozófiafölfogása természeténél fogva nyitott: a filozófia fogalmának egyetemességéből és a filozófiák recepciójából indul ki. Saját „nemzeti filozófiájának” törekvése sem irányul többre, mint hogy – a magyar népszellem megnyilvánulásaival való adekvátságát bizonyítva – recipiált hegeliánizmusának plauzibilitását megerősítse.

Erdélyi „nemzeti filozófiáját”, másrészt, az alternatív bölcséleti irányok iránti tolerancia jellemzi. Az egyezményesek nemzeti filozófia-fogalma monolit jellegű: egy nemzet számára egyedül és kizárólag egy filozófiát tételez. Fölfogásuk szerint minden nemzetnek valójában csupán egyetlen filozófiája lehet: a saját karakterével adekvát „nemzeti filozófia”. Ebbe a koncepcióba csak aggályosan illeszthető bele a filozófiák pluralitásának gondolata. Erdélyi ezzel szemben nyilvánvalóan éppen ebből: a filozófiák pluralitásából indul ki. Vitairatában élénken tiltakozik a különböző filozófiák egyetlen filozófiává való redukálása ellen. „Egyébiránt nincs, nem képzelhető oly egyoldalúság vagy tulajdonkép egyenruhai szabatoság, hogy nemzet így és nem úgy gondolkoznék.” A nagy nyugati nemzetek filozófiájának fejlődése sem emellett bizonyít. „Ott van a német idealizmus mellett ennek tagadása épűgy, mint az eklekticizmusnak cáfolata a franciáknál; ott van az angol Reid, Battie és Oswald józan ész bölcsészetének legerősebb lerontása magában az angol irodalomban Priestley s mások által.” Mindez a hazai bölcsélet tekintetében is tanulságul szolgál. „A mi magyar irodalmunk, minden kicsisége mellett sem lehet oly egyoldalú, hogy kizárólag csatlakozzék ide vagy oda; mert a bölcsészet nem kész

⁵² ERDÉLYI, *i. m.*, 96–97.

⁵³ ERDÉLYI, *i. m.*, 49.

⁵⁴ ERDÉLYI, *i. m.*, 52.

jószág, mint az »egyszer egy«; hanem élő elevenség a lelkekben, a szellemekben új meg új nyilatkozásokkal anélkül, hogy magáról lemondana, s minden új alakulásokban ne magát szülemlelé újra ismét, meg ismét.”⁵⁵ A kizárólagosnak tekintett filozófia magának a filozófia fogalmának mond ellent. A „saját és kizárólagosan nemzeti bölcsészet”, úgy mond, „nem lehetne más, mint hatalomszó, s lélekre ráparancsolt szabatoság, miben soha sincs köszönet. Az egyezmény, mint önutú és saját módú keveredése az igazságnak, ám virágozzék, és fejtse is ki magát lehető emberi szépségben, tökélyben közöttünk; mikor bizonyosan meg fogja érdemelni az irodalmi előismerést; de a legszentebb érdekek, vallás és állam féltésének aggodalmaival táborozni körülte az igazságkeresés más módjainak rovására, s mintegy közvetve a hatalom éberségét, őrizkedését, zaklatni föl kizárólag az eszmei bölcsészet ellen: hogyan lehet komoly férfiak szándoka, megfoghatatlan.”⁵⁶

Míg az egyezményesek nemzeti filozófiai programját valamiféle kizárólagosságigény jellemzi – saját harmonizistikájukat az egyetlen lehetséges nemzeti bölcséletként igyekeznek meghatározni –, addig Erdélyi filozófiafölfogása hangsúlyozottan plurális jellegű: az általa javasolt filozófiát az egyik lehetséges filozófiának tekinti csupán. Saját „nemzeti filozófiáját” ebből a szempontból mindössze a hegelianizmus nyilvános elismertetésének törekvése motiválja.

*

Az egyezményesek harmonizistikája, ismeretesen, egy hosszú hazai bölcséleti tradíciót alapoz meg: a magyar „nemzeti filozófiai” program első teljesítményévé válik. A „nemzeti filozófia” programja a magyar filozófiai gondolkodás történetének jelentős, a magyar filozófiatörténet terjedelmileg is, gondolatilag is fontos – bár igen különböző színvonalú – vonulatait fölölélő tradícióját teremti meg. A sajátképpen magyar jellegű, nemzeti filozófia elképzelése nyilvánvalóan a nemzetfejlődés megkésetttségével összefüggő jelenség: a nemzet keretét nem az államban, hanem a nemzeti nyelvben és a nemzeti kultúrában fölismerő nemzetfölfogás előterében bontakozik ki. Az elmaradottság kihívására e program szerint az eredeti nemzeti bölcsélet ad választ. Ez elasztikus gondolati formaként különböző nemzetfölfogások és filozófiafogalmak számára nyújthat keretet, a benne megfogalmazott bölcsélet azonban minden esetben a nemzetépítést szolgáló, a nemzeti művelődés szervezőerejét jelentő gyakorlati filozófia lesz. Történetileg a reformkortól és a neoabszolutizmus korától a századvégen-századelőn át a két háború közötti korszakig ívelő tradíciót jelent. A tradíció megnyilvánulásai – noha szerkezetileg szemben állnak a hazai filozófia recepciófilozófiai vonulatával⁵⁷ – a reformkorban a romantika, a neoabszolutizmus korától a századfordulóig a pozitivizmus, a két háború között pedig a szel-

⁵⁵ ERDÉLYI, *i. m.*, 50.

⁵⁶ ERDÉLYI, *i. m.*, 85.

⁵⁷ Vö. László PERECZ, *Die Geschichte der ungarischen Philosophie als eine Geschichte der Rezeption*, Berliner Osteuropa Info, 19 (2003), 49–51.

lemtörténet irányzatának befolyása alatt bontakoznak ki; előbb mintegy a nemzet „megte-remtésében”, utóbb mindinkább a „megvédelmezésében” vállalva szerepet.⁵⁸

Erdélyi János nem része ennek a hagyománynak: a filozófiatörténeti köztudat, ellen-kezőleg, a „nemzeti filozófia” első szisztematikus kísérletének, az egyezményes filozófi-ának a megsemmisítőjeként tartja számon. Aki azonban rekonstruálni igyekszik a „nem-zeti filozófia” e hagyományát, annak az ő, nemzetet és filozófiát – a herderi alapon fölfogott népszellemet és a hegelianizmust – közvetlenül összekapcsoló bölcseletéről is meg kell emlékeznie.

⁵⁸ A „nemzeti filozófia” hazai tradíciójáról átfogóan lásd PERECZ László, *Változatok a magyar filozófiára: A „nemzeti filozófia” toposza a magyar filozófiatörténetben*, Magyar Tudomány, 2002/9, 1242–1251.